Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 502

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

FUQAROLARNING IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARINI TA’MINLASHDA GLOBAL EKOLOGIK AXLOQNING O‘RNI

Akmal Axmedovich Axmedov[a,*], Gulbahor Turgunboyeva[b]

[a] *Olmaliq davlat texnika instituti: katta o‘qituvchi, falsafa fanlari nomzodi*

[b] *Mexanika muhandisligi yo‘nalishi 1-kurs talabasi*

✉ axmedovakmal276@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarini ta’minlash bilan global ekologik axloq o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ekologik xavfsiz muhitda yashash, sog‘liqni saqlash, munosib turmush sharoiti va madaniy merosdan foydalanish imkoniyatlari ekologik omillar bilan chambarchas bog‘liq ekani asoslanadi. Tadqiqotning maqsadi ekologik mas’uliyat, adolat va avlodlararo birdamlik tamoyillarining inson huquqlarini himoya qilishdagi ahamiyatini ochib berish hamda milliy darajada qo‘llash mumkin bo‘lgan takliflarni ishlab chiqishdan iborat. Tizimli, qiyosiy-falsafiy va normativ tahlil usullaridan foydalanildi. Natijada ekologik axloqni huquqlarni ro‘yobga chiqarish, jamoatchilik ishtiroki va barqaror rivojlanish bilan bog‘lovchi uch darajali mas’uliyat modeli taklif etiladi.

Kalit so‘zlar

inson huquqlari, iqtisodiy huquqlar, ijtimoiy huquqlar, madaniy huquqlar, ekologik axloq, ekologik adolat, barqaror rivojlanish, milliy yechimlar.

DOI: 10.5281/zenodo.23863305

KIRISH

Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarini ta’minlash zamonaviy davlat va jamiyat taraqqiyotining muhim mezonidir. Biroq ushbu huquqlarni amalda ro‘yobga chiqarish faqat huquqiy kafolatlar va iqtisodiy imkoniyatlarga emas, balki inson yashayotgan tabiiy muhitning holatiga ham bog‘liq. Toza ichimlik suvi, xavfsiz oziq-ovqat, sog‘lom mehnat va yashash sharoiti, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda tarixiy-madaniy merosni asrash iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy farovonlikning muhim shartlaridir.

Iqlim o‘zgarishi, havo va suv ifloslanishi, cho‘llanish, biologik xilma-xillikning kamayishi va ekologik xavflarning noteng taqsimlanishi aholining ayrim qatlamlari huquqlariga boshqalarga qaraganda kuchliroq ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli ekologik muammolarni faqat tabiatni muhofaza qilish yoki texnik boshqaruv masalasi sifatida emas, balki adolat, inson qadr-qimmati va huquqlarni amalda ta’minlash bilan bog‘liq axloqiy-falsafiy muammo sifatida ham ko‘rib chiqish lozim [1].

Maqolaning maqsadi fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarini ta’minlashda global ekologik axloqning o‘rnini ochib berish, xalqaro tamoyillar va milliy yechimlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish hamda amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Vazifalar ekologik omillarning huquqlarga ta’sirini izohlash, mas’uliyat va adolat tamoyillarini asoslash hamda ta’lim, davlat boshqaruvi va jamoatchilik ishtiroki bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishni qamrab oladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy-falsafiy yondashuv, normativ tahlil va mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tizimli yondashuv ekologik inqirozni tabiiy jarayonlar bilan bir qatorda ijtimoiy institutlar, iqtisodiy faoliyat va axloqiy qarorlar o‘zaro ta’siri sifatida ko‘rib chiqishga yordam beradi. Qiyosiy-falsafiy yondashuv antropotsentrik qarashlar bilan inson va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ta’kidlaydigan yondashuvlarni solishtirish imkonini beradi. Normativ tahlil esa xalqaro ekologik hujjatlarda aks etgan mas’uliyat, ehtiyotkorlik va adolat tamoyillarining axloqiy mazmunini ochishga xizmat qiladi.

Maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega. Unda yangi empirik ma’lumotlar yig‘ilgani yoki miqdoriy tajriba o‘tkazilgani da’vo qilinmaydi; xulosalar ko‘rsatilgan konseptual yondashuvlar va foydalanilgan manbalarni tahlil qilish orqali shakllantiriladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Inson huquqlari va global ekologik axloqning o‘zaro bog‘liqligi

Global ekologik axloq insonning tabiatga munosabatini mas’uliyat, adolat, ehtiyotkorlik va kelajak avlodlar manfaatlarini hisobga olish mezonlari asosida baholaydigan qadriyatlar tizimidir. Ushbu yondashuv inson huquqlarini faqat qonunlarda e’lon qilingan me’yorlar sifatida emas, balki ularni amalga oshirish imkonini beruvchi ijtimoiy va ekologik sharoitlar bilan birgalikda ko‘rishga yordam beradi. Masalan, ifloslangan havo va suv salomatlikka, ekologik degradatsiya turmush va mehnat sharoitlariga, tabiiy hamda tarixiy makonlarning yemirilishi esa madaniy hayotda ishtirok etish imkoniyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Birinchi tamoyil — mas’uliyat. Hans Jonas texnologik taraqqiyot sharoitida inson faoliyatining uzoq muddatli oqibatlari uchun javobgarlikni ta’kidlaydi. Bu fikr iqtisodiy qarorlar qabul qilishda qisqa muddatli foyda bilan bir qatorda aholi salomatligi, mehnat xavfsizligi, tabiiy resurslarning saqlanishi va kelajak avlodlar manfaatlarini hisobga olish zarurligini anglatadi.

Ikkinchi tamoyil — ekologik adolat. Ekologik zarar va tabiiy resurslardan foydalanish natijasidagi foydalar jamiyat guruhlari o‘rtasida bir xil taqsimlanmasligi mumkin. Kam ta’minlangan oilalar, ekologik xavf yuqori bo‘lgan hududlarda yashovchilar yoki tabiiy resurslarga bog‘liq kasblarda ishlovchilar ko‘proq zarar ko‘rishi ehtimoli bor. Shu bois huquqlarni ta’minlash siyosati ekologik xavflarning taqsimlanishini, axborotdan foydalanish imkoniyatlarini va qarorlar qabul qilishdagi ishtirokni ham hisobga olishi zarur.

Uchinchi tamoyil — avlodlararo birdamlik. Bugungi iqtisodiy faoliyat kelajak avlodlarning sog‘lom muhitda yashash, resurslardan foydalanish va madaniy merosni davom ettirish imkoniyatlarini cheklamasligi kerak. Barqaror rivojlanish shu ma’noda iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy farovonlik, ekologik barqarorlik va madaniy davomiylik o‘rtasidagi muvozanatni talab qiladi.

2. Antropotsentrizm va ekotsentrizm o‘rtasidagi munosabat

Ekologik falsafada inson manfaatlarini markazga qo‘yuvchi antropotsentrik yondashuv va tabiatning o‘ziga xos qadriyatini e’tirof etuvchi ekotsentrik qarashlar o‘rtasida muhim munozara mavjud. Antropotsentrik yondashuv tabiatni muhofaza qilishni inson salomatligi, xavfsizligi va farovonligi bilan asoslaydi. Bu dalillar amaliy siyosatda muhim bo‘lsa-da, tabiatni faqat inson uchun foydali bo‘lgan darajada qadrlash xavfini tug‘dirishi mumkin.

Ekotsentrik yondashuv esa ekotizimlar va biologik xilma-xillikning qadriyatini insonning bevosita manfaatlaridan kengroq ko‘lamda ko‘rib chiqadi. Biroq mazkur ikki yondashuvni mutlaqo qarama-qarshi qo‘yish o‘rniga, ularning kuchli tomonlarini uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. Inson farovonligi sog‘lom ekotizimlarga bog‘liq, tabiatni muhofaza qilish esa insonning axloqiy mas’uliyatini ham namoyon etadi. Demak, global ekologik axloq inson manfaatlarini inkor qilmaydi, balki ularni tabiat va kelajak avlodlar manfaatlari bilan muvofiqlashtirishni ko‘zlaydi.

Ushbu maqolada ilgari surilayotgan mualliflik yondashuviga ko‘ra, global ekologik axloqning barqaror modeli uch darajani birlashtirishi lozim: shaxsning kundalik ekologik mas’uliyati, tashkilot va davlatlarning institutsional javobgarligi hamda xalqaro hamjamiyatning umumiy majburiyatlari. Faqat individual xulq-atvorni o‘zgartirish tizimli muammolarni bartaraf eta olmaydi; xuddi shuningdek, qonunchilik va texnologik choralar

ham ijtimoiy qadriyatlar va jamoatchilik ishtirokisiz yetarli natija bermaydi.

3. Xalqaro tamoyillar va O‘zbekistonda milliy yechimlar

Rio deklaratsiyasida ekologik muhofaza va rivojlanishning o‘zaro bog‘liqligi, ehtiyotkorlik yondashuvi hamda jamoatchilik ishtirokining ahamiyati ifodalangan. BMTning 2030-yilgacha bo‘lgan Barqaror rivojlanish kun tartibi ham iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik vazifalarni bir-biridan ajratmaydi. Bu hujjatlardagi yondashuvlar fuqarolarning munosib turmush, sog‘liq, mehnat va madaniy hayot bilan bog‘liq manfaatlarini ekologik xavfsizlikdan alohida ko‘rib bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston sharoitida mazkur tamoyillarni amaliyotga tatbiq etish ekologik axborotning ochiqligi, ekologik ta’sirni baholash jarayonlarida jamoatchilik fikrini inobatga olish, suv va boshqa tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, yashil hududlarni saqlash hamda ekologik xavfi yuqori hududlarda aholining manfaatlarini himoya qilish bilan bog‘liq [2]. Milliy yechimlar umumiy shiorlardan ko‘ra aniq mas’uliyat, ochiq ma’lumot, samarali murojaat mexanizmlari va qarorlar ijrosini jamoatchilik nazorati bilan mustahkamlanganda natijador bo‘ladi.

Huquqlar va ekologik axloq o‘rtasidagi bog‘liqlikni mustahkamlash uchun davlat organlari, ta’lim muassasalari, tadbirkorlik subyektlari va fuqarolik jamiyati institutlari o‘zaro hamkorlik qilishi kerak. Ekologik siyosatni ishlab chiqishda iqtisodiy samaradorlik bilan birga sog‘liq, ijtimoiy tenglik, madaniy meros va kelajak avlodlar manfaatlari ham baholanishi lozim [3].

4. Ekologik madaniyat, ta’lim va fuqarolarning ishtiroki

Global ekologik axloqni shakllantirishda ta’lim ekologik bilimni huquqiy savodxonlik va amaliy mas’uliyat bilan birlashtirishi lozim. Fuqarolar ekologik muammolarning salomatlik, turmush sifati, mehnat sharoiti va madaniy muhitga ta’sirini anglaganida, huquqlarini himoya qilish va jamoaviy yechimlarda ishtirok etish imkoniyati kengayadi [5]. Shu sababli oliy ta’limda ekologik axloqni falsafa, huquq, iqtisodiyot, madaniyatshunoslik va tabiiy fanlar bilan uzviy bog‘lab o‘rganish maqsadga muvofiq.

Ta’lim muassasalari va mahallalarda suvni tejash, chiqindilarni kamaytirish, yashil hududlarni asrash hamda mahalliy ekologik muammolarni muhokama qilishga qaratilgan loyihalar nazariy bilimni amaliy ko‘nikmaga aylantirishi mumkin. Bunda ishtirok ixtiyoriy tashabbus bilangina cheklanmay, fuqarolarning fikri eshitiladigan va takliflar bo‘yicha qayta aloqa beriladigan mexanizmlar bilan qo‘llab-quvvatlanishi kerak [6].

Ommaviy axborot vositalari, mahalla, ta’lim muassasalari va fuqarolik jamiyati institutlari ekologik axborotni tushunarli va ishonchli shaklda tarqatishi, turli ijtimoiy guruhlarning ehtiyojlarini hisobga olishi lozim. Bu yondashuv ekologik mas’uliyatni shaxsiy odat darajasidan jamoaviy madaniyat va huquqlarni himoya qilish amaliyotiga olib chiqadi.

5. Huquqlarni ta’minlashga xizmat qiluvchi amaliy takliflar

Tahlil asosida bir nechta taklif ilgari suriladi. Birinchidan, davlat dasturlari va yirik loyihalarni baholashda iqtisodiy foyda bilan birga ekologik xavf, aholi salomatligi, ijtimoiy tenglik va madaniy merosga ta’sir mezonlari ham qo‘llanishi lozim [7]. Ikkinchidan, ekologik axborot ochiqligi va jamoatchilik muhokamasi fuqarolar uchun amalda qulay bo‘lishi, muhokama natijalari bo‘yicha asoslantirilgan javoblar berilishi kerak. Uchinchidan, ekologik xavflar ko‘proq ta’sir qiladigan hududlarda aholi bilan muloqot va himoya choralariga alohida e’tibor qaratish zarur.

To‘rtinchidan, ta’lim dasturlarida ekologik axloq, inson huquqlari va barqaror rivojlanish masalalarini o‘zaro bog‘lab o‘qitish maqsadga muvofiq. Beshinchidan, mahalliy ekologik tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash, fuqarolarning qaror qabul qilishdagi ishtirokini kengaytirish va tashkilotlarning ekologik javobgarligini oshirish kerak. Oltinchidan, madaniy meros obyektlari va ular bilan bog‘liq tabiiy landshaftlarni muhofaza qilishda ekologik hamda madaniy qadriyatlarni birgalikda hisobga olish lozim [8].

Mualliflik yondashuvining asosiy jihati ekologik axloqni shaxsiy xulq-atvor, institutsional javobgarlik va global birdamlikni birlashtiruvchi uch darajali tizim sifatida ko‘rishdir. Ushbu model inson huquqlarining real ta’minlanishini baholashda ekologik xavfsizlik, adolatli taqsimot, jamoatchilik ishtiroki va avlodlararo mas’uliyat mezonlarini birgalikda qo‘llashni taklif etadi.

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati

Maqolaning ilmiy-amaliy ahamiyati fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarini ekologik sharoitlar bilan bog‘liq holda tahlil qilish hamda ekologik axloqning uch darajali mas’uliyat modelini taklif etishida namoyon bo‘ladi. Ushbu yondashuvni ta’lim dasturlari, mahalliy ekologik loyihalar va davlat hamda jamoat tashkilotlarining qarorlarini muhokama qilishda nazariy mezon sifatida qo‘llash mumkin. Model amaliy samaradorligi alohida empirik tadqiqotlarda tekshirilishi lozim bo‘lgan konseptual taklifdir.

XULOSA

Tadqiqot fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarini ta’minlash ekologik xavfsizlik va axloqiy mas’uliyatdan ajralmasligini ko‘rsatadi. Toza va xavfsiz muhit, sog‘liqni saqlash, munosib turmush sharoiti, mehnat xavfsizligi hamda madaniy merosni asrash masalalari tabiiy resurslardan foydalanish va ekologik xavflarni boshqarish bilan chambarchas bog‘liq [9].

Birinchidan, ekologik mas’uliyat bugungi qarorlarning uzoq muddatli oqibatlarini hisobga olishni talab etadi. Ikkinchidan, ekologik adolat xavf va foydalarning noteng taqsimlanishini kamaytirish, aholining ehtiyojmand qatlamlari manfaatlarini e’tiborga olishga xizmat qiladi. Uchinchidan, avlodlararo birdamlik tabiiy resurslarni kelajak avlodlar imkoniyatlarini cheklamaydigan tarzda boshqarishni nazarda tutadi. To‘rtinchidan, jamoatchilik ishtiroki va ekologik axborotning ochiqligi huquqiy kafolatlarning amaliy natijaga aylanishini kuchaytiradi.

Amaliy jihatdan ekologik axloq tamoyillarini davlat siyosati, ta’lim, tadbirkorlik va mahalliy tashabbuslarga tatbiq etish tavsiya qilinadi. Bunda iqtisodiy samaradorlik bilan birga ijtimoiy adolat, madaniy meros, aholi salomatligi va ekologik barqarorlikni hisobga oladigan yaxlit yondashuv zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Jonas H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age. — Chicago: University of Chicago Press, 1984.

2. Leopold A. A Sand County Almanac, and Sketches Here and There. — New York: Oxford University Press, 1949.

3. United Nations. Rio Declaration on Environment and Development. — Rio de Janeiro: United Nations Conference on Environment and Development, 1992.

4. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. — New York: United Nations, 2015.

5. United Nations. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. — New York: United Nations, 1987.

6. UNESCO. The Declaration of Ethical Principles in Relation to Climate Change. — Paris: UNESCO, 2017.

7. United Nations. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. — New York: United Nations, 1966.

8. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrir. — Toshkent, 2023.

9. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. — New York: United Nations, 2015.